

Ulusal ve Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of International Social Research
Cilt: 9 Sayı: 42 Volume: 9 Issue: 42
Şubat 2016 February 2016
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

FÂTİR SÛRESİ 28'İNCİ ÂYET BAĞLAMINDA ÂLİMLERİN HAŞYETİ
THE SCHOLARS' FEAR IN THE CONTEXT OF THE QUR'AN 35:28

Zeki HALİS*

Öz

Allah, sonsuz kudret, ilim ve merhamet sahibidir. Bütün sıfatlar O'nda kâmil manada mevcuttur. İnsanlar da Allah'ı sıfatları ve isimleriyle tanıma, O'na iman ve ibadet etmeyle mükelleftirler. Kur'an-ı Kerim, insanlara Allah'ı en doğru şekilde tanıtmaya gayesiyle gelmiştir. Allah'ı tanımak ise ancak ilimle mümkündür. Bu yüzden ilimden mahrum birisinin, gerçek manada Allah'ı tanıması mümkün değildir. Dolayısıyla Allah'ı tam manasıyla tanıyanlar ancak ilim sahibi olan âlimlerdir. Allah'ı hakiki manada tanıma ise bazı hususları netice vermektedir. Haşyet bu neticelerden birisidir. Haşyet, Allah'a karşı korku ve saygı içinde olmaktır. Fâtır sûresindeki âyete göre ideal manadaki haşyet ancak âlimlerde bulunur. İşte bu çalışmada, Fâtır sûresi 28'inci âyet bağlamında, âlimlerin Allah'a karşı hissettikleri haşyet incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Allah, Korku, Haşyet, Âlim, Saygı, Fâtır, Âyet, Sûre.

Abstract

Allah has infinite power, wisdom and mercy. All attributes (adjectives) are associated with Allah with absolute meaning. Human beings are obliged to know Him through his names and attributes and they were obligated to (only) worship Him alone. The Holy Qur'an (the literal word of God) was revealed to introduce the commands of Allah to the people in most efficient manner. People can recognize Allah only with knowledge. Therefore, recognizing Allah entirely is unlikely for those that are void of knowledge, and those who recognize Allah in a comprehensive sense are only the scholars. Recognition of Allah causes some consequences for the scholars. According to a verse in the Fatir Surah, the fear of Allah is one of the aspects inextricably linked with the scholar's. Thus, in this article, the fear of scholars is investigated in relation to the context of the twenty-eighth verse of Fatir Surah (Q, 35:28).

Keywords: Allah, Fear, Khashya, Scholar, Respect, al-Fatir, Verse, Surah.

Giriş

Kur'an, anlaşılıp uygulanmak ve insanların hayatlarını düzenlemek için gönderilen yol gösterici bir kitaptır. Bu nedenle Kur'an hakkında yapılan araştırmalar oldukça önemlidir. Zira yapılan her bir çalışma, bir açıdan onun maksatlarını, manalarını ve hedeflerini ortaya çıkarma hususunda atılmış bir adımdır. Dolayısıyla bu tür araştırmalar, Kur'an'ın anlaşılıp uygulanmasına katkı sağlayacaktır.

Hidâyet kitabı olan Kur'an, insanların davranışlarını düzenlemekte, insanda bulunan bazı faydalı davranış ve duyguları teşvik etmekte, zararlı olanları ise yasaklamaktadır. Kur'an, Allah-insan, insan-insan ve insan ile diğer varlıklar arasındaki münasebetlerin nasıl olması gerektiği hususunda da temel kurallar koymakta ve sınırlar çizmektedir.

Kur'an, insan ile Allah arasındaki münasebetin gereği olarak, insanın Allah'ı tanımasını istemektedir. Zira insanın Allah'a karşı en öncelikli vazifesi, O'nu bilip tanımaktır. Çünkü Allah bilinmeyince iman gerçekleşmeyecektir.

Kur'an'a göre Allah'ı tam manasıyla tanımanın ortaya çıkardığı çok önemli bir hâl vardır ki o da "haşyet"dir. Haşyet hâli, hem korkuyu hem de saygıyı içinde barındırmaktadır. Kur'an'a göre bu hâl tam manasıyla, ancak Allah'ı en iyi bilen insanlarda hâsıl olacaktır. İşte bu kişiler âlimlerdir. Bu hâl Kur'an'da teşvik edilmiş ve âlimlere has kılınmıştır.

Kur'an, haşyete teşvik ederken aslında bir manada ilme de teşvik etmiştir. Zira bir yandan Allah'a karşı hissedilen haşyet hâli övülmüş, diğer taraftan bu hâlin ancak ilim sahiplerinde olacağı üstüne basılarak vurgulanmıştır. Dolayısıyla bu, haşyete sebep olan ilmin de övülmesi ve teşvik edilmesi manasına gelmektedir.

* Yrd. Doç. Dr. İğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, zeki.halis@hotmail.com

Bu araştırmada, asıl üzerinde durulacak ifade, Fâtır sûresi 28'inci âyetteki **إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ** ifadesidir. Bu ifade, öncesi ve sonrası ile şu şekildedir:

أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ ثَمَرَاتٍ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهَا وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بَيضٌ وَحُمْرٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهَا وَغَرَابِيبُ سُودٍ . وَمِنَ النَّاسِ وَالدَّوَابِّ وَأَلْنَاعٍ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ كَذَلِكَ إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ . إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَنفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً يَرْجُونَ تِجَارَةً لَّن تَبُورَ . لِيُؤْفِقَهُمْ أَجُورَهُمْ وَيَذِرَهُمْ مَن فَضَّلَهُ إِنَّا غَفُورٌ شَكُورٌ .

“Görmedin mi Allah gökten su indirdi. Onunla, renkleri çeşit çeşit meyveler çıkardık. Dağlardan (geçen) beyaz, kırmızı, değişik renklerde ve simsiyah yollar (yaptık). İnsanlardan, hayvanlardan ve davarlardan da yine böyle türlü renkte olanlar vardır. Kulları içinden, Allah'tan gereği gibi haşyet duyanlar, ancak âlimlerdir. Şüphesiz Allah, daima üstündür, çok bağışlayıcıdır. Allah'ın kitabını okuyanlar, namazı kılanlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan gizli ve açık sarfedenler, asla zarara uğramayacak bir kazanç umabilirler. Çünkü Allah, onların mükâfatlarını tam öder ve lütfundan onlara fazlasını da verir. Şüphesiz O, çok bağışlayan, şükriün karşılığını bol bol verendir.”¹

Görüldüğü gibi bu âyetlerde ilk önce, dünyadaki bazı önemli tabiat olaylarından ve tabiattaki çeşitlilikten bahsedilmiş, sonra kullar içinde ancak ulemâ'nın haşyet içinde olduğu ifade edilmiştir. Daha sonra ise Allah'ın vahiyle gönderdiği kitabı okuyan, namaz kılan ve infakta bulunanlar anlatılmıştır. Böylece bir taraftan tabiat olayları anlatılmış, diğer taraftan şeriatla ilgili hususlar zikredilmiştir. Dolayısıyla âyette geçen “ulemâ” kelimesinin, hem önceki anlatılanlarla hem de sonra anlatılanlarla bir ilişkisi vardır.

Bu âyette odak kelime konumunda olan “haşyet” kelimesine, kısaca değinmek gerekmektedir.

“Haşyet”, **حَشِيَ** kökünden, **حَشِيَ** kökünden, “korkmak” ve “endişelenmek” manasına gelmektedir.⁴ Fakat haşyet kelimesi normal korku manasına gelmenin yanında, bilgiden kaynaklanan⁵, içinde saygının ve tazimin olduğu bir korku manasına da gelmektedir.⁶ Dolayısıyla haşyet kelimesini, bağlamına göre bazen “korkmak” bazen de “saygı duymak” şeklinde tercüme etmek mümkündür. Nitekim başta Hak Dini Kur'an Dili tefsiri olmak üzere bazı Türkçe tefsir ve meâllerde, Fâtır sûresi 28'inci âyetteki haşyet fiili, “saygı duymak” ve “korkmak” şeklinde tercüme edilmiştir.⁷ Bu nedenle bu çalışmada da, bazen bizzat “haşyet”, bazen “korkmak”, bazen de “saygı duymak” şeklinde kullanılacaktır.

İbn Fâris ve el-Cevherî'nin aktardıklarına göre “haşyet”, “korkmak” manasının yanında “bilmek” manasına da gelmektedir.⁸

İstılâhî manası itibariyle haşyet, genellikle gelecekle alakalı olarak değerlendirilmiştir.⁹ Bu yüzden haşyet, “gelecekte kötü bir şeyin vuku bulmasını öngörmekten dolayı kalbin müteallim olması”¹⁰ şeklinde tarif edilmiştir. Ayrıca haşyet, “Allah'ın huzurunda sürekli durma sebebiyle kalbin inkisarıdır.”¹¹ Yine

1 Fâtır, 35/27-30.

2 Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Mursî İbn Sîde (2000). *el-Muhkem ve'l- Muhîtu'l-A'zam*, (Thk. Abdulhamit Hindâvî), Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, V, 241; Muhammed Murtaza el-Hüseynî ez-Zebîdî (1965-2001). *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (Thk. Komisyon), Kuveyt: Matbaatu Hükümet-i Kuveyt, XXXVII, 548.

3 Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (2003). *Kitâbu'l-Ayn*, (Thk. Abdulhamit Hindâvî), Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I, 411; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (2004). *Tehzîbu'l-Luga*, (Thk. Ahmed Abdurrahman Muhaymir), Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, VI, 8; İsmail b. Hammâd el-Cevherî (1990). *es-Sihâh Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, (Thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr), Beyrût, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, VI, 2327; İbn Sîde, *el-Muhkem*, V, 241; İbn Manzûr (2003). *Lisânu'l-Arab*, Kâhire, Dâru'l-Hadis, III, 106; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXXVII, 548.

4 Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, I, 411; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, VI, 8; Ebu'l- Hüseyin Ahmed İbn Fâris b. Zekeriyâ (2008). *Mekâyîsu'l-Luga*, Kâhire: Dâru'l-Hadis, s. 257; el-Cevherî, *es-Sihâh*, VI, 2327; İbn Sîde, *el-Muhkem*, V, 241; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 106; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXXVII, 549.

5 er-Râgıb el-İsfehânî (2001). *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, s. 155; Âişe Abdurrahmân (Bintu's-Şâtı) (ts.). *el-İcâzu'l-Beyânî ve Mesâilu İbni'l-Ezrak*, Kâhire: Dâru'l-Mearif, s. 226.

6 el-İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 155; İbn Sultân Muhammed Aliyyu'l-Kârî (2001). *Mirkâtu'l-Mefâtil Şerhu Mişkâti'l-Mesâbil*, (Thk. Cemal Aytânî), Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I, 405; Eyyûb b. Musa el-Hüseynî el-Kefevî Ebu'l-Bekâ (2012). *el-Külliyât, Mu'cemun fi'l-Mustalahât ve'l-Furûki'l-Lugaviyye*, (Thk. Adnan Derviş-Muhammed el-Masri), Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, s. 357; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXXVII, 550.

7 Bkz., Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1935-1939). *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul: Matbaai Ebuuzziya, V, 3989, 3991; Şemseddin Yeşil (2009). *Füyuzat, Kur'an-ı Mübin'in Meâlen Tefsiri*, İstanbul: Ş. Yeşil Kitabevi, VI, 214; Ömer Nasuhi Bilmen (1991). *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, Ankara: Akçağ Yayınları, VI, 2901-2902; Sait Şimşek (2012). *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, İstanbul: Beyan Yayınları, IV, 250-251; Mustafa İslâmoğlu (2011). *Nüzül Sırasına Göre Hayat Kitabı Kur'an, Gereçeli Meal-Tefsir*, İstanbul: Düşün Yayıncılık, s. 324.

8 İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-Luga*, s. 257; el-Cevherî, *es-Sihâh*, VI, 2327; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 107.

9 Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdülmelik el-Kuşeyrî (2003). *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye fi İlmi't-Tasavvuf*, (Thk. Abdülhalim Mahmûd), Dimeşk: Dâru'l-Hayr, s. 228.

10 Ali b. Muhammed b. Ali el-Cürcânî (ts.). *Kitâbu't-Ta'rîfât*, Medinetu Sitte Oktober: Dâru'r-Reyyân li't-Turâs, s. 133; Ethem Cebecioğlu (2009). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ağaç Kitabevi, s. 255.

11 Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (2007). *Tefsîru't-Tüsterî*, (Thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd), Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, s. 110.

istilâhî manadaki haşyet, ilimle birlikte de değerlendirilmiş, ilimle olan ilişkisine vurgu yapılmış ve ilimsiz haşyetin olmayacağı ifade edilmiştir.¹²

“Havf” da, korkma manasına gelen¹³ ve haşyet ile yakın anlamlı olan bir kelimedir. Fakat bu iki kelime ile anlatılan korku arasında benzerlikler bulunmakla birlikte farklılıklar da vardır.¹⁴ Haşyet, korkulanın azameti ile ilgili sahip olunan doğru ve kesin bir bilgiden kaynaklanması yönüyle havftan farklıdır. Zira havf, zorlama ve korkutma sebebiyle ya da korkan kişinin zayıflığından kaynaklanabilmektedir.¹⁵ Haşyet ise bilgiye dayandığından¹⁶ havf’tan farklıdır. Bu yüzden Kuşeyrî haşyeti ilmin şartı olarak kabul etmiştir.¹⁷

Haşyet kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de kırk sekiz defa kullanılmıştır.¹⁸ Kur’ân’daki kullanımlarının hepsini tek tek incelemek bu makalenin sınırlarını aşacağı için, sadece bu kelimenin neler ve kimler hakkında kullanıldığına kısaca değinmek uygun olacaktır. Bu kelime Kur’ân’da, yirmi bir defa Allah’a karşı haşyet duymayla,¹⁹ sekiz defa muhtelif şeyler hakkında endişelenmekle,²⁰ dokuz defa insanlara karşı haşyet duymanın men edilmesiyle,²¹ iki defa ise kıyamet gününden korkma ile alakalı kullanılmıştır.²² Yedi yerde ise mef’ûlü açıkça zikredilmeden kullanılmıştır.²³

Fâtır 28’inci âyetteki ifadede asıl vurgulanan konu, “gerçek manada Allah’a karşı saygılı olanların ve haşyet duyanların sadece âlimler olduğunu belirtmektir.” Dolayısıyla bu ana konuyla alakalı olarak, üzerinde durulması gereken bazı hususlar bulunmaktadır. Bunlardan birisi, “haşyetin sadece âlimlere hasredilmesidir.” Bu yüzden âyetteki manayı sağlayan hasr üslubu üzerinde durulması gerekmektedir. Ayrıca âyette zikredilen âlimlerin hangi ilimlerle işgal eden kişiler olduğu hususu da önem arz etmektedir. Son olarak ise ilim-haşyet ilişkisinin ve âlimlerin haşyetinin zikredilmesi gerekmektedir. Şimdi bu âyet çerçevesinde, zikredilen bu hususlar üzerinde tek tek durulacaktır.

1. Âyette Hasr Üslubunun Kullanılması

Bu çalışmada, üzerinde durulması gereken ilk husus, âyette “hasr” üslubunun kullanılmasıdır. Âyetteki *إنما يخشى الله من عباده العلماء* ifadesine bakıldığında, hasr (kasr) üslubunun²⁴ kullanıldığı, bu kullanım sayesinde korku ve saygının sadece âlimlere has kılındığı ve adeta âlimler dışında hiç kimsenin, Allah’a karşı hakiki haşyet içinde olmadığı ifade edildiği görülecektir. Âyetteki hasr üslubu, “إنما” (innemâ) lafzının kullanımı²⁵ ve “mef’ûlün takdimi” ile elde edilmiştir.²⁶ Bu da, “gerçek manada haşyetin sadece

¹² Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib (2008). *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, (Thk. Komisyon) BAE., Külliyyetu'd-Dirâsâtî'l-Ulyâ, IX, 5973; el-Mâverdi, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, IV, 471; Ebû Muhammed Abdu'l-Hak İbn Atiyye el-Endelüsî (2002). *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Beyrût: Dâru İbn Hazm, s. 1551; İbnu'l-Cevzi, *Zâdu'l-Mesîr*, s. 1161; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî (2008). *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, (Thk. İmâd Zeki el-Bârûdî, Hayrî Saîd), Kâhire: el-Mektebetu't-Tevfikiyye, XIV, 275; Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbn Receb el-Hanbelî (2001). *Tefsîru İbn Receb el-Hanbelî*, (Thk. Tarık b. İvedullah b. Muhammed), Riyâd: Dâru'l-Âsime, II, 119; eş-Şeyh Abdurrahman es-Seâlibî (1996). *el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, (Thk. Ebû Muhammed el-Çumârî el-İdrîsî el-Hasenî), Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, III, 22; eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, s. 1456.

¹³ el-Cevherî, *es-Sihâh*, IV, 1358; İbn Sîde, *el-Muhkem*, V, 305; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXIII, 287.

¹⁴ Scott C. Alexander (2001). “Fear”, *Encyclopaedia of the Qur'ân*, Editör: Jane Dammen McAuliffe, Brill, Leiden-Boston-Köln, II, 196-197.

¹⁵ Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 357; Âişe Abdurrahman, *el-Câzu'l-Beyânî*, s. 226.

¹⁶ el-İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 155; Âişe Abdurrahman, *el-İcâzu'l-Beyânî*, s. 226.

¹⁷ el-Kuşeyrî, *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye*, s. 229.

¹⁸ Bkz., Muhammed Fuâd Abdulbâkî (2001). *el-Mu'cemu'l-Müfreh li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kâhire: Dâru'l-Hadis, s. 286-287.

¹⁹ Bakara, 2/74, 150; Nisâ, 4/77; Mâide, 5/3, 44; Tevbe, 9/13-18; Ra'd, 13/21; Enbiyâ, 21/28, 49; Mü'minûn, 23/57; Nûr, 24/52; Ahzâb, 33/37, 39; Fâtır, 35/18, 28; Yâsin, 36/11; Zümer, 39/23; Kâf, 50/33; Haşr, 59/21; Mülk, 67/12; Beyyine, 98/8.

²⁰ Nisâ, 4/9, 25; Tevbe, 9/24; İsrâ, 17/31, 100; Kehf, 18/80; Lokmân, 31/33; Nâziât, 79/45.

²¹ Bakara, 2/150; Âl-i İmrân, 3/173; Nisâ, 4/77; Mâide, 5/3, 44; Tevbe, 9/13, 18; Ahzâb, 33/37-39.

²² Lokmân, 31/33; Nâziât, 79/45.

²³ Bkz., Tâhâ, 20/3, 44, 77; Nâziât, 79/19, 26; Abese, 80/9; A'lâ, 87/10.

²⁴ Hasr (Kasr), bir ifade içinde bir lafız veya lafızlar kümesinin diğer bir lafız veya lafızlar kümesine özel bir yolla tahsis edilmesini ve sadece onu belirlemesini ifade eder. Yani bir özelliğin başkalarında bulunmayıp sadece bir varlıkta bulunduğunu söylemektir. Belâgat kitaplarında buna, hasr, kasr ya da ihtisas ve tahsis de denilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 225; Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 319 ve 603-604; İsmail Durmuş (1997). “Hasr” *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, XVI, 392-393, s. 392; Nasrullah Hacımüftüoğlu (2001). *İcâz ve Belâgat Deyimleri*, Erzurum: Kültür Eğitim Vakfı Yayınevi, s. 99.

²⁵ Abdulkarîm b. Hevâzin b. Abdulmelik el-Kuşeyrî (2008). *Letâifu'l-İşârât*, (Thk. İbrahim Besyûnî), Kâhire: el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-Âmmetu li'l-Kitâb, III, 202-203; Abdulkâhîr el-Cürcânî (1990). *Delâilu'l-İcâz*, Kâhire: Mektebetu İbn Teymiyye, s. 270-271; İbn Atiyye *el-Muharreru'l-Vecîz*, s. 1551; Fahreddin er-Râzî (2003). *Mefâtihu'l-Gayb*, (Thk. İmâd Zeki el-Bârûdî), Kâhire: el-Mektebetu't-Tevfikiyye, XXVIII, 163; es-Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-Hisân*, III, 22; Muhammed Tâhîr İbn Âşûr (1997). *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus: Dâru Suhnûn, XXIV, 304.

²⁶ Mukâtil b. Süleyman el-Belhî (2003). *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, (Thk. Ahmed Ferid), Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, III, 76; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî, (2007-2010). *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, (Thk. ve İlmi Kontrol, Bekir Topaloğlu, Abdullah Başak), İstanbul: Mizan Yayınevi, XII, 36; Abdulkâhîr el-Cürcânî, *Delâilu'l-İcâz*, s. 270-271; Ebû Ya'kûb Yusuf b. Muhammed b. Ali es-Sekkâkî (2014). *Miftâhu'l-Ulûm*, (Thk. Abdulhamîd Hindâvî), Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, s. 412; Nâsîru'd-Dîn Ebû Saîd Abdullah İbn-i Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Beydâvî (2001). *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, Beyrût: Dâru Sâder, II, 861 Ebu'l-Fadl Şihâbu'd-Dîn es-Seyyid Mahmûd el-Âlûsî (2005). *Râhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, (Thk. es-Seyyid

âlimlerde olacağına, onların dışındakilerde bulunanın ise hiçbir zaman hakiki haşyet olmayacağına" işaret etmektedir.

"إنما"nın kasr ifade etmesi, لا ve ما kalıbının manasını içermesi sebebiyledir.²⁷ Mesela يضرب زيد "Ancak Zeyd vurur" cümlesi istisna edatıyla yapılsa, لا يضرب ما şeklinde olur. "إنما" ile yapılan hasırda, "إنما" dan sonra gelen sözün son kısmı, müstesnâ ögesi konumunda olur.²⁸ Diğer taraftan "innemâ", kendinden sonra zikredilene isbat, onun dışındakileri de nefy etmek için gelmektedir.²⁹ Dolayısıyla sadedinde olduğumuz âyette bu kelimenin kullanılmasıyla, hakiki manadaki haşyetin, sadece âlimlerde olduğu,³⁰ Allah'ı bilmeyenlerde ise gerçek manada böyle bir haşyetin olmadığı ifade edilmiştir.³¹

Bu ifadede mef'ûlün takdim edilmesi de, haşyeti hasır etmektedir.³² Çünkü "innemâ" ile hasır yapıldığında, tahsis öncekine değil en son gelene yapılır.³³ Âyetteki ifadede ise en son gelen lafız "ulemâ" dır. Dolayısıyla tahsis "ulemâ" lafzına yapılmıştır. Mesela, إنما ضرب زيد عمرو denildiğinde, tahsis edilen, vuran kişi olur. Buna göre mana, "Zeyd'e ancak Amr vurmuştur" şeklinde olur. Fakat ضرب عمرو زيداً denildiğinde ise tahsis, kendisine vurulmuş olana yapılmıştır. Bu durumda mana, "Amr ancak Zeyd'e vurmuştur" olur.³⁴ İşte bu âyette de "ulemâ" lafzının en son gelmesi ve "Allah" lafzının öne geçmiş olması ile Allah'a karşı haşyet duyanların, başkaları değil yalnız âlimler olduğu vurgulanmıştır.³⁵ Şayet âyette mef'ûl konumundaki "Allah" lafzı tehir edilip³⁶ fail olan "ulemâ" kelimesi asıl yeri olan mef'ûlün önüne geçmiş olsaydı³⁷ ve âyetteki ifade, إنما يخشى العلماء الله ya da إنما يعبد الله "kullarından âlim olanlar, sadece Allah'tan korkarlar" şeklinde olsaydı³⁹ âyetin manası değişirdi.⁴⁰ Bu durumda âyetin maksadı, haşyet duyulanın kim olduğunu açıklamak⁴¹ ve onun başkası değil sadece Allah olduğunu haber vermek olurdu. Böylece korku sadece âlimlere tahsis edilmemiş, aksine âlim olmayanların da Allah'a karşı bir nevi korku içinde olduklarına temas edilmiş olurdu. Bununla beraber âlim olmayanların, Allah'tan korkmakla birlikte, başkalarından da korktukları manası çıkarırken, âlimlerin ise Allah'tan başka hiç kimseden korkmadıkları anlatılmış olurdu. Böylece bu kullanım, Ahzâb 39'uncu⁴² âyetteki kullanıma benzer bir kullanım olurdu. Hâlbuki bağlamdan anlaşıldığı üzere âyetteki maksat bu değildir. Ayrıca âyetteki lafızlar da bu manaya uygundur.⁴³

Hasrın لا ve ما ile yapılması durumunda ise tahsis, "لا" sonra gelen fail veya mef'ûlde olur. Mesela, ما يضرب زيداً عمرو "Zeyd'e ancak Amr vurmuştur" denilip mef'ûl takdim edildiğinde ifadenin maksadı, "vuranı açıklamak ve onun başkası değil sadece Amr olduğunu haber vermek" olur. Fakat ifade, ما ضرب عمرو زيداً "Amr ancak Zeyd'e vurmuştur" şeklinde olur ve merfû olan fail takdim edilmiş olursa ifadeden maksat, kendisine vurulanı açıklamak ve onun başkası değil sadece Zeyd olduğunu haber vermek olur. Bu yüzden "لا" ile yapılan tahsiste, takdim ve tehir durumunda mananın eşit olmaması gibi, "إنما" ile yapılan tahsiste de takdim ve tehir durumunda mana eşit olmaz.⁴⁴ Böylece âyette kullanılan bu üslup, haşyeti âlimlere has kılmış ve âdeta onlarla özdeşleştirmiştir.

2. Haşyet İçinde Bulunan Âlimler

Muhammed es-Seyyid, Seyyid İbrahim İmrân), Kâhire: Dâru'l-Hadis, XXII, 485; Muhyiddin ed-Derviş (2005). *İ'râbu'l-Kur'âni'l-Kerim*, Dimeşk-Beyrût: Dâru'l-Yemâme-Dâru İbn Kesîr, VI, 287.

²⁷ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ulûm*, s. 402.

²⁸ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ulûm*, s. 412.

²⁹ Abdulkâhir el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, s. 263; es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ulûm*, s. 403.

³⁰ er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 186.

³¹ el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, III, 202-203; er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVIII, 163.

³² Abdulkâhir el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, s. 270; el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, II, 861.

³³ Abdulkâhir el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, s. 271-272; Fahreddin er-Râzî (2004). *Nihâyetu'l-İcâz fî Dirâyeti'l-İ'câz*, (Thk. Nasrullah Hacımüftüoğlu), Beyrût: Dâru Sâder, s. 232; Durmuş, "Hasr", s. 392.

³⁴ Abdulkâhir el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, s. 271-272; er-Râzî, *Nihâyetu'l-İcâz*, s. 232.

³⁵ Abdulkâhir el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, s. 271; Cârullah Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî (1995). *Tefsiru'l-Keşşâf an Hakâik-i Gavâmizi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*, (Nşr. Muhammed Abdusselam Şahin), Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, III, 592-593; Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî (2004). *es-Sirâcu'l-Munîr fî'l-İlâneti alâ Ma'rifeti Ba'di Meânî Kelâmi Rabbîna'l-Hakîmi'l-Habîr*, (Thk. İbrahim Şemsüddîn), Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, III, 399.

³⁶ Abdulkâhir el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, s. 270; el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, II, 861.

³⁷ Abdulkâhir el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, s. 270; es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ulûm*, s. 412.

³⁸ Abdulkâhir el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, s. 271.

³⁹ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ulûm*, s. 412.

⁴⁰ Abdulkâhir el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, s. 270; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 592-593; er-Râzî, *Nihâyetu'l-İcâz*, s. 232; es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ulûm*, s. 412; eş-Şirbînî, *es-Sirâcu'l-Munîr*, III, 399.

⁴¹ Abdulkâhir el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, s. 271; er-Râzî, *Nihâyetu'l-İcâz*, s. 232.

⁴² الذين يبلغون رسالات الله ويخشونه ولا يخشون أحداً إلا الله وكفى بالله حسيباً "O Peygamberler ki Allah'ın gönderdiği emirleri tebliğ ederler, Allah'tan korkarlar ve O'ndan başka hiç kimseden korkmazlar. Hesap görücü olarak Allah yeter." Ahzâb, 33/39.

⁴³ Abdulkâhir el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, s. 271.

⁴⁴ Abdulkâhir el-Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, s. 271-272.

Âyetteki haşyetin âlimlere has kılınmasını tespit ettikten sonra, bu âlimlerin, hangi ilimlerle meşgul olan ilim adamları olduğunu da belirlemek gerekmektedir. Bu konuda muhtelif görüşler zikredilmiştir.⁴⁵ Aşağıda ifade edileceği gibi bazılarına göre âyette kastedilenler, dini ilimler konusunda âlim olanlardır. Bazılarına göre ise müsbet ilimler konusunda âlim olanlar da âyetin kapsamı içerisine girmektedirler.

Mesela İbn Âşûr, bu âyette kastedilenlerin, Allah'ı ve şeriatı bilen âlimler olduğunu söylemiştir. Ona göre haşyetten kaynaklanan takvâ, bu husustaki ilim miktarına göre olur. Yine ona göre Allah'ı, mükâfatını ve cezasını bilmekle alakalı olmayan ilimlerle iştigal eden âlimlerin ilimleri, kendilerini korkuya yaklaştırmaz. Şeriatle ilgili hususların hakikatleri ise şeriat âlimine karışık gelmez. Çünkü böyle bir âlim, onların konumlarını tam bir şekilde anlar ve gerek hayır, gerek şer olsun akıbetlerini bilir. Yine böyle bir âlim, içinde Allah'ın muradının ve şeriatın maksadının olduğu amelleri yapar.⁴⁶

Mevdûdî'ye göre ise insan, Allah'ın sıfatlarını yeterince kavrayamadığı zaman Allah'tan korkmaz. Bu yüzden insan, Allah'ın kudret, ilim, hikmet, kakhâr, cebbâr gibi isim ve sıfatlarına vakıf olma derecesine göre Allah'tan korkar. Dolayısıyla ona göre bu âyette, matematik, felsefe, tarih ve diğer pozitif bilimler kastedilmemiştir. Bilakis buradaki söz konusu ilim, Allah'ın sıfatlarını bilmektir. Zira bir kimse tahsil görmüş olsa da olmasa da Allah'ın sıfatlarından habersizse, o kimse cahildir. Öyle ki pozitif bilimlerde "allame-i cihan" olsa bile bu böyledir. Fakat bir kimse, hiçbir tahsil görmemiş olduğu halde Allah'ın sıfatlarını biliyor ve içinde Allah korkusu bulunuyor ise o kimse ilim ehlidir. Dolayısıyla bu âyette Kur'ân, hadis ve kelam ilimlerini bilenler kastedilmektedir. Bu yüzden bir şahıs, dini bilgiye sahip olduğu ölçüde içinde Allah korkusu taşıyorsa, o zaman âyetin bahsettiği âlim sınıfına girer.⁴⁷

Derveze'ye göre ise âyetteki "علماء" lafzı mutlak manada kullanılmıştır. Ayrıca âyetteki ifadenin öncesi, yaratmanın tezahürleri, kâinat kanunları, bunlardaki incelik, mükemmellik, nizam ve çeşitliliğe dikkat çekme ile ilgilidir. Dolayısıyla âyetteki "علماء" kelimesinin, Allah'ın varlığına ve kudretine delalet eden ilimle muttasıf olan herkesi kapsamı mümkündür.⁴⁸ Bu yüzden Derveze'ye göre hem şer'i hem de müsbet ilimlerde âlim olan kişiler, eşit derecede âyetteki kelimenin kapsamı içerisine girebilirler.⁴⁹

İbn Âşûr ve Mevdûdî'nin dedikleri gibi şer'i ilimlerde âlim olanların bu sınıfa dâhil oldukları müsellemlerle birlikte, Derveze'nin dediği gibi müsbet ilimlerde âlim olanların da bu ulemâ sınıfına girmesi mümkündür. Çünkü âyetteki "علماء" kelimesi mutlak olarak kullanılmıştır. Ayrıca âyetin öncesinde tabiat olaylarından, tabiattaki çeşitlilikten, sonrasında ise şer'i konulardan bahsedilmiştir. Dolayısıyla bu ibarenin, her iki alanı da kapsamı mümkündür. İster dinî ilimler sahasında âlim olanlar olsun, ister müsbet ilimler sahasındaki âlimler olsun, âyette bahsedilen kevnî olaylar üzerinde tefekkür edip bunlardan ibret alanların bu âyetin kapsamına girmesi mümkündür.⁵⁰

Diğer taraftan, Müslüman toplum içinde, her iki alanda da yetkin âlimlerin yetişmesi gerekmektedir. Mesela hem şeriattan haberdar olan, hem de tıp âlimi olan Müslüman birisi, Allah'a karşı haşyet içinde olabilir. Böyle bir âlim, insan vücudunu incelerken harika sanatları görür ve bunları Allah'tan başka hiçbir kimsenin yapamayacağına yakinen inanır. Araştırmalarının sonucunda, Allah Teâlâ'nın ilminin ve kudretinin büyüklüğünü çok güzel bir şekilde anlayabilir. Benzer şeyler fizik, kimya, biyoloji, astronomi, mühendislik vb. sahalarda âlim olanlar için de geçerlidir.

Ayrıca Kur'ân, hem münzel kitabın pasajlarına âyet demekte,⁵¹ hem de kâinattaki hadiselerle, varlıklara âyet demektedir.⁵² Bu yüzden kişinin anlaması gereken âyetler, vahiyyle gelen sözlü âyetler olduğu gibi kâinattaki kevnî âyetler de olmalıdır. Mesela, insanın topraktan yaratılması,⁵³ eşlerin,⁵⁴ göklerin ve yerin

⁴⁵ el-Âlûsî, *Râhu'l-Meânî*, XXII, 485.

⁴⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXII, 304-305.

⁴⁷ Ebu'l-A'lâ Mevdûdî (ts.). *Tefhîmu'l-Kur'an*, (Çev. Komisyon), İstanbul: İnsan Yayınları, IV, 557.

⁴⁸ Muhammed İzzet Derveze (2008). *et-Tefsîru'l-Hadîs*, Tûnus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, III, 122.

⁴⁹ Hatta Derveze'ye göre, ilimde derinleşmemiş olsalar da akıllı, zeki, aydın, bilinçli kişilerin de, âyetteki bu kelimenin kapsamı içine girmesi mümkündür. Çünkü ona göre bu sayılan kimseler, bu hakikati anlayabilecek kapasitede olan kişilerdir. Bu hakikati anlama onlar için, ya akli kabiliyet, ya vukuf ya i' mâl-i fikr ya kıyas ya da kâinatta görülebilen hakikatlere nüfuz etme kabiliyetiyle olur. Bkz., Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, III, 122. Hasan Elik ise Fâtır 28'inci âyete genellikle "Allah'tan ancak âlimler korkar" şeklinde mana verildiğini ama bunun doğru olmadığını söylemiştir. Ona göre buradaki "ulemâ" ifadesini; genel anlamda "sosyal-pozitif ilimlerde ve/veya Din ilimlerinde uzmanlar" şeklinde anlamak vakıya muvafık değildir. Ona göre, ilim arttıkça, imanın da arttığını gösteren genel anlamda bir durum söz konusu değildir. Bu yüzden Ona göre buradaki "âlimler" ifadesi; müfessir İbnu'l-Cevzî'nin belirttiği gibi "el-ulemâu billah" yani "hakiki müminler" manasında anlamak daha doğrudur. Bkz., Hasan Elik (2011). "Kur'ân-İlim Münasebeti", İstanbul: Tefsir Nasıl Bir İlimdir Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı, 15-16 Mayıs 2010, Ensar Neşriyat, (ss. 100-107), s. 102-103.

⁵⁰ Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'ân Tefsiri*, IV, 251.

⁵¹ Yûsuf, 12/1; Ra'd, 13/1; Hicr, 15/1; Neml, 27/1; Lokman, 31/2.

⁵² Rûm, 30/20-25.

⁵³ Rûm, 30/20.

yaratılması, dillerin ve renklerin farklı olması,⁵⁵ gece ve gündüz vakitleri uyumak,⁵⁶ şimşegin varlığı, gökten yağmurun inmesi,⁵⁷ gök ve yerin sabit durmaları,⁵⁸ gece ve gündüzün birbiri ardına gelmesi, denizde yüzen gemiler, rüzgârlar ve bulutlar⁵⁹ gibi birçok husus, Allah'ın âyetlerindedir. Dolayısıyla ilahi kitaplarda olan âyetlerin okunması gibi, bu kevnî âyetlerin de okunup tefekkür edilmesi gerekmektedir. Zira her iki tür âyette, Allah'ı anlatma hususunda benzer görevlere sahip oldukları için birbirinden ayrılamazlar ve birbirinin tamamlayıcısıdır. Bu yüzden Kur'an'ın istediği âlim tipi tek taraflı ve tek kanatlı âlim değildir. Çünkü Allah, Kur'an'ı, okunması, anlaşılması, amel edilmesi ve kendisinin tanınmasına vesile olması gayesiyle indirdiği gibi, kâinattaki her türlü âyeti de kendisinin tanınmasına bir vesile yapmış ve baştan sona bütün Kur'an boyunca bunlara dikkat çekmiştir.⁶⁰ O halde insanın yapması gereken, her ikisine de gereken önemi vermektir.

Seyyid Kutub'un dediği gibi kâinat kitabını tefekkür eden âlimler, Allah'ı, sanatının eserleriyle bilir, kudretini, eserleriyle idrak eder, azametini, yaratmasındaki hakikatleri görerek hisseder ve bu yüzden O'na karşı haşyet içinde olur ve ibadet ederler. Zira onların araştırdığı bu kâinat kuralları, Allah tarafından konmuştur. Dolayısıyla onların bu hissedışı, kalbin, kâinatın muhteşemliği karşısında hissettiği muğlak bir hissediş değil, aksine hassas bir marifet ve doğrudan bir bilgiyle olan hissedişdir.⁶¹

İşte bu yüzden incelediğimiz âyetin ifade ettiği bu ulemâ sınıfına, kâinattaki bu âyetleri tefekkür edenler, Allah'ı sanatının eserleriyle bilip kudretinin eserleriyle idrak edenler, yaratmasının hakikatini görmekle azametini hissedenler ve bu yüzden O'ndan hakkınca korkanlar ve ibadet edenler dâhildirler.⁶² Zira tabiat hakkında araştırma yapan kişi, bilinçli ve iman sahibi ise araştırmaları onu hep Allah'a imana götürür. Bu yüzden akıl⁶³ ve insaf sahibi birisinin tabiattaki ve insan vücudundaki araştırmalar sonucunda inançsızlığa gitmesi nerdeyse imkânsızdır. Zira Heitler'in dediği gibi tabiat ilmi asla materyalizm ya da ateizm için bir sığınak değildir ve temelde bu tür düşüncelere sebep olmaz. Aksine tabiat, dinle daha sıkı ilişki içerisindedir.⁶⁴ Çünkü kâinattaki ve insan vücudundaki düzen, hep tek bir iradeye işaret etmektedir. Din de aynı şeyi ifade ettiğine göre, tabiattaki kanunların, sahih bir din anlayışıyla çatışması mümkün değildir. Fakat tahrif edilmiş yahut insanlar tarafından ihdas edilmiş inanç sistemlerinin, tabiat ile çatışması ise her zaman mümkündür.

Başka bir açıdan ise ilmin, dini ilimler ve müsbet ilimler şeklinde kesin çizgilerle birbirinden ayrılması bile Kur'an'ın anlayışına ters düşer. Çünkü yukarıda da ifade edildiği gibi Kur'an, her iki ilmin sahasına giren hususları, tek bir hakikatin iki ayrı yüzü olarak takdim etmektedir. Dolayısıyla bu ilimleri birbirinden tamamen bağımsızmış gibi kabul etmek doğru olmaz. İlimlerin sayımını konu alan kitaplarda böyle bir tasnifin yapılması ise pratikliği sağlamak içindir. Ayrıca bir kimsenin bütün ilimlerle uğraşması mümkün değildir. Zira buna, insanın aklı yetse de ömrü yetmeyebilir. İlimlerin bu şekilde tasnifi, ilimle uğraşmak isteyenlere rehberlik yapmak manasında faydalıdır. Bu yüzden müsbet ilimler ve dini ilimler şeklindeki tasnif, fayda-zarar nispeti açısından değildir. Çünkü her iki alana giren ilim dalları da faydalıdır. Bu sebeple, müsbet ilimlerde ilerlemiş kimselerin dini ilimleri küçümsememesi, dini ilimlerde ileri gitmiş kimselerin de müsbet ilimleri küçümsememesi gerekmektedir. Zira matematik, fizik, tıp, astronomi gibi ilimler aslında Allah'ın yüce kudretini eserleriyle tanıtmakta ve dünyanın yaratılışındaki ve insanın hizmetine verilmişindeki ilahi hikmetleri kavramakta bize yardımcı olmaktadır.⁶⁵ Fıkıh, kelam, hadis, tefsir vb. ilimler de dinî hayatı düzenlemektedirler. Bu ilimler olmayınca, dinî yaşantı, inanç ve ibadetler bir düzen içinde olmayacaktır. Dolayısıyla insan için her iki alandaki ilimler de oldukça önemlidir.

⁵⁴ Rûm, 30/21.

⁵⁵ Rûm, 30/22.

⁵⁶ Rûm, 30/23.

⁵⁷ Bakara, 2/164; Rûm, 30/24.

⁵⁸ Rûm, 30/25.

⁵⁹ Bakara, 2/164.

⁶⁰ Yûnus, 10/67; Ra'd, 13/3,4; Nahl, 16/11-13.

⁶¹ Seyyid Kutub (1998). *fi Zilâli'l-Kur'an*, Kâhire: Dâru's-Şurûk, V, 2943.

⁶² Kutub, *fi Zilâli'l-Kur'an*, V, 2943.

⁶³ Fakat Kur'an'da kullanılan akıl kelimesini iyi anlamak gerekmektedir. Zira insanların akıllı saydığı kişileri Kur'an akıllı saymayabilir. Çünkü Kur'an'a göre akıl, insanı, Allah'ın âyetlerini anlamaya muktedir kılan kapasite ve yetenektir. Bkz., Toshihiko Izutsu (ts.). *Kur'an'da Allah-İnsan*, (Çev. Süleyman Ateş), İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, s. 74. Eğer kişinin aklı bu şekilde kendisini Allah'a imana götürmüyorsa, Kur'an bu kişileri akıllı saymamaktadır.

⁶⁴ Walter Heitler (1979). "Allah ve Tabiat İlimleri" (Çev. Eyyüp Sanay), *Diyanet Dergisi*, C. 18, S. 3, (ss. 182-192), Mayıs-Haziran 1979. s. 192.

⁶⁵ Halit Güler (1992). "Kur'an-ı Kerim ve İlim", *Diyanet İlmî Dergi*, Ekim-Kasım-Aralık, C. 28, S. 4, (ss. 3-10), s. 7.

Ankebût sûresi 43'ünü âyetteki, *وتلك الأمثال نضربها للناس وما يعقلها إلا العالمون* "Biz bu temsilleri insanlar için getiriyoruz, fakat onları ancak bilenler (âlimler) düşünüp anlayabilir"⁶⁶ ifadesi ile adeta Fâtır 28'inci âyette bahsedilen ulemânın nasıl olduğu açıklanmıştır. Bu âyete göre, Kur'an'da var olan temsilleri ve bu temsillerin anlattığı hakikatleri ancak âlim olanlar anlayabilirler. Mesela bu âyetten önceki 41'inci âyette⁶⁷ bahsedilen örümcek ağı hakkında, normal bir insan da bir şeyler düşünüp, Allah'ın kudretine bir delil çıkarabilir. Onun evinin diğer evlere göre zayıf olduğunu düşünebilir. Fakat bu konularda uzman olan birisi daha derin düşünür, deneyler yapar ve daha sağlam sonuçlara ulaşır. Dolayısıyla ilgili hakikati daha iyi anlayabilir. 44'üncü âyette ise yerin ve göklerin yaratılmasında müminler için âyetler olduğu açıklanmaktadır. O halde kâinattaki hadiselerden ders almanın şartı mümin olmaktır. Bu yüzden Kur'an'a göre kâinattaki âyetleri düşünüp onlara ibret nazarıyla bakanlar, onlarda Allah'ın kudretini görenler, iman sahibi âlimlerdir. Bu iki âyet, bu hususa işaret etmektedir. Derveze'ye göre bu âyetteki ifade mutlak kullanıldığı için hem dinî hem de müsbet ilimlerdeki âlimleri kapsar.⁶⁸ Dolayısıyla Fâtır sûresindeki âyette zikredilen âlimler sınıfına, iman sahibi olmak şartıyla, her iki ilim sahasındaki âlimler de girebilir.

3. İlim-Haşyet İlişkisi ve Âlimlerin Haşyeti

Bu araştırmada, üzerinde durulması gereken son bir husus ise ilim-haşyet ilişkisi ve âlimlerin Allah'a karşı hissettikleri haşyettir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi haşyet kelimesinin ifade ettiği korku ve saygının ortaya çıkması ilme bağlı olduğu için, bir kişiden korkulup korkulmaması, o kişiyi bilmeye bağlıdır.⁶⁹ Bu nedenle, kişinin bilmediği şeyi sevmesi, ona saygı duyması veya ondan korkması neredeyse imkânsızdır. Çünkü insan, bildiği şeyi sever ve bunun sonucu olarak ona saygı duyar⁷⁰ ya da korkar ve buna göre hareketlerini düzenler. Bununla birlikte sadece bilmek de yeterli değildir. Zira bunun gerçekleşmesi için Râzî'nin dediği gibi üç şeyi bilmek gerekmektedir. Birinci olarak, karşıdakinin gücünün olduğu bilinmelidir. Mesela herhangi bir kral, halkının kendi kötü fiillerine muttali olduğunu bilebilir. Fakat bu kötü fiillerini engelleyemeyeceklerini bildiği için onlardan korkmayabilir. İkinci olarak, karşıdakinin haberdar olduğu bilinmelidir. Mesela kralın malını çalan birisi, kralın kudretinin olduğunu bilebilir. Fakat kralın, hırsızlığından haberdar olmadığını düşündüğü için ondan çekinmeyebilir. Üçüncüsü ise karşıdakinin hikmet sahibi olduğunu bilmek gerekmektedir. Mesela kralın yanında görevli olan kişi, kralın onu engelleyebileceğini ve kötü fiillerinden haberdar olduğunu bilebilir. Fakat kralın uygun olmayan şeylere razı olduğunu düşündüğünde, ondan korkmayabilir. Fakat bu kişi, kralın kendi kötü fiillerine muttali olduğunu, onu engellemeye gücünün yettiğini ve hikmet sahibi olduğundan dolayı onun ahlaksızlığına razı olmayacağını bilse, bu üç bilgi, bu kişinin kalbinde korkunun meydana gelmesini sağlar. İşte bu sebeple, kişinin Allah'tan korkması, ancak Allah'ın her şeyi bildiğini, her şeye gücünün yettiğini, kötülöklere ve haramlara razı olmadığını bilmesi sonucu ortaya çıkar.⁷¹

İşte âlimler de Allah'ı bildikleri için, O'na karşı korku ve ümit içinde olurlar.⁷² Hatta yukarıda da ifade edildiği gibi *العلماء من عبادة الله* ifadesinde hasr olduğu için, İbn Abbas'ın dediği gibi bu âyetten, "haşyet duyan, âlimdir"⁷³ sonucu çıkar. Çünkü Allah'ı daha çok bilen, O'ndan daha çok korkar ve O'na karşı daha saygılı olur. Allah'ı daha az bilen ise kendini daha emin hisseder.⁷⁴ Bu yüzden ona karşı gerektiği gibi haşyet duyanlar, onu tanyanlardır. Zira insan, Allah'ın kâmil sıfatlarla muttasıf âlim, kadîr ve azîm bir zât

⁶⁶ Ankebût, 29/43. Kureys'in cahilleri, "Muhammed'in Rabbi sinek ve örümcekten misal veriyor" diyor ve buna gülüyorlardı. İşte bunun üzerine Allah Teâlâ, "bu mesellerin doğruluğunu, güzelliğini ve faidesini ancak âlimler bilir" diye cevap verdi. Böylece Allah onları bilgisiz ve cahil olarak nitelendirdi. Bkz., ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf*, III, 440. Ankebût 43'üncü âyet öncesi ve sonrasıyla şöyle gelmiştir: *مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا وَإِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ إِنَّ اللَّهَ يُعَلِّمُ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ* *Allah'tan başka dostlar edinilenlerin durumu, örümceğin durumu gibidir. Örümcek bir yuva edinir; hâlbuki yuvaların en çürüğü şüphesiz örümcek yuvasıdır. Keşke bilseler! Allah, onların kendisini bırakıp da hangi şeye yalvardıklarını şüphesiz bilir. O, mutlak güç ve hikmet sahibidir. İşte biz bu temsilleri insanlar için getiriyoruz, fakat onları ancak bilenler (âlimler) düşünüp anlayabilir. Allah, gökleri ve yeri hak olarak yarattı. Şüphesiz bunda, iman edenler için bir delil vardır."* Ankebût, 29/41-44.

⁶⁷ Bkz., Ankebût, 29/41.

⁶⁸ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, V, 482.

⁶⁹ er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XXVI, 20; eş-Şirbînî, *es-Sirâcu'l-Münîr*, III, 399.

⁷⁰ Zeki Tan (2010). *Kur'an'a Göre Toplumun Yapılanmasında İlim ve Âlimin Rolü*, İstanbul: Ark Yayınları, s. 303.

⁷¹ er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, II, 186.

⁷² er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XXVI, 20; eş-Şirbînî, *es-Sirâcu'l-Münîr*, III, 399.

⁷³ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fadl ed-Dârimî (2000). *Sünenu'd-Dârimî*, (Thk. Hüseyin Selim Esed), Riyâd: Dâru'l-Muğni li'n-Neşr ve't-Tevzî', Mukaddime, 32.

⁷⁴ ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf*, III, 592-593; el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XXII, 485; Abdurrahman b. Nâsir es-Sa'dî (2010). *Tefsîru'l-Kerîmi'r-Rahmân fi Tefsîri Kelâmi'l-Mennân*, Riyâd: Mektebetu Beyti's-Selâm, s. 698.

olduğunu bildiğinde ve O'nun hakkındaki bilgisi kâmil hale geldiğinde, hissettiği haşyet giderek artacaktır.⁷⁵

Allah'ı hakiki manada tanıyan, O'nun kudretini ve ilmini idrak eden, Ahiret ve ahvalini bilen ve bunların hepsine inanan kimse, içinde bir kaygı taşır. Bu kaygı onu bir taraftan hazırlanmaya ve ibadete teşvik ederken, diğer taraftan günahlardan kaçınmasını sağlayarak adeta denge oluşturur. Ayrıca Allah'ın kudretini, ilmini ve adaletini bilenler, O'na karşı huşû ve saygı içinde olurlar. Yukarıda da ifade edildiği gibi mesela sultanlara, krallara karşı en saygılı olanlar, ona yakın olup, onun gücünü bilenlerdir. Sultana yakın olmayanlar, onu hayatı boyunca gündemine almayanlar ise onun hakkında daha az bilgiye sahip oldukları için, ona karşı daha az saygılıdır. Bu yüzden sultanın koyduğu kurallara asgari düzeyde uyarlar. İşte Allah'ı tam tanımayanlar da, iman etmişlerse, imanın gereklerini asgari düzeyde yerine getirirler. İman ettikten sonra imanın her türlü gereğini yerine getirmeye çalışanlar ise Allah'a karşı oldukça saygılı olurlar. İman etmeyenler ise, dini kurallara uymazken beşer olarak Allah'ın koymuş olduğu kevnî kurallara mecburen uyarlar. İlim sahibi olunmasına rağmen gereğinin yerine getirilmemesi ise hoş karşılanmamıştır.

Bundan dolayı Hz. Peygamber (a.s.), *اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ عِلْمٍ لَا يَنْفَعُ* "Ey Allah'ım fayda sağlamayan ilimden sana sığınırım"⁷⁶ diye dua etmiştir. Yine Tirmizî ve İbn Mâce'de geçen benzer bir rivayette, *اللَّهُمَّ انْفَعْنِي بِمَا عَلَّمْتَنِي وَعَلِّمْنِي* "Allah'ım, bana öğrettiklerinden faydalanmayı nasip et, faydalı olacak şeyleri bana öğret ve ilmimi artır"⁷⁷ şeklinde dua etmiştir. Hadislerden anlaşıldığına göre fayda sağlamayan ilim hoş görülmemiştir. Buna göre bir Müslüman, "ilmim olsun da nasıl olursa olsun" diye düşünmemelidir. Aksine, ilmi talep etmeli ama elde ettiği ilmi, amel ve haşyetle faydalı hale dönüştürmelidir.

Diğer taraftan sadedinde olduğumuz âyette, haşyetin özellikle âlimlere tahsis edilme sebebi, bütün işlerin özü ve temeli olmasıdır. Bu yüzden Allah'a karşı haşyet sahibi olan kişiden her hayır gelir. Allah'tan korkmadığı için kendini güven ve emniyet içinde gören birisi ise her türlü kötülüğü yapmaya cüret eder.⁷⁸

Ayrıca haşyet, mesuliyetten ve vazifeyi eksik yapmaktan da korkmaktır. Bu da, mesuliyetin büyüklüğünü idrak etmek demektir. Böylece âyetteki bu cümleden zımnî olarak, vazifeleri karşısında bu ağır mesuliyetin bilincine varanların, hakiki âlimler olduğu anlaşılır. İnsanda haşyet hali ise afaki ve enfüsi âyetlerin derinliklerine inmenin, Allah'ın kudretini, ilmini ve yaratmasının gayesini bilmenin neticesi olarak ortaya çıkar.⁷⁹

Buradan hareketle âlimlerin, diğer insanlara göre günahlardan daha fazla uzak durmaları gerekmektedir, denilebilir. Zira haşyet, günaha düşmekten engeller ve Said b. Cübeyr'in dediği gibi kişi ile günah arasına girer.⁸⁰ Böylece ilim sahibi kişi, nefsi istese de günah işlemekten kaçınır. Çünkü içindeki korku ve saygı, bir yandan günahlardan uzaklaşmasını sağlarken, diğer taraftan haşyet duyduğu kimseyle karşılaşmaya hazırlanmasını gerekli kılar.⁸¹

Allah'a karşı duyulan haşyet, O'nu bilme ölçüsüne göre olduğu için⁸² Hz. Peygamber (a.s.), "ben Allah'ı en çok bilenim ve bu sebeple O'na karşı en fazla haşyet duyanım" demiştir. Buhârî ve Müslim'de geçen hadis şu şekildedir: *قالت عائشة: صنع النبي (ص) شيئا فرخص فيه فتنزه عنه قوم فبلغ ذلك النبي (ص) فخطب فحمد الله ثم قال: ما بال أقوام يتنزهون عن الشيء أصنع فوالله إني لأعلمهم بالله و أشدهم له خشية* "Hz. Peygamber (a.s.) bir şey yaptı ve insanlara da o hususta ruhsat verdi. Fakat bazı insanlar bunu yapmaktan çekindi. Bu durum Hz. Peygamber (a.s.)'a ulaştı ve bunun üzerine Hz. Peygamber (a.s.) Allah'a hamd etti, bir konuşma yaptı ve 'bazı insanlara ne oluyor ki benim yaptığım şeyden uzak duruyorlar. Allah'a yemin olsun ki ben onların içinde Allah'ı en çok bilenim ve Allah'a karşı en çok haşyetli olanım' dedi.⁸³

⁷⁵ el-Hâfız İmâdu'd-Dîn Ebu'l-Fidâ İsmâil İbn Kesîr (2012). *Tefsîru İbn-i Kesîr, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, III, 494; Muhammet b. Muhammet b. Mustafa Ebu's-Suûd (2011). *İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm, Tefsîru Ebi's-Suûd*, (Thk. Muhammet Subhî Hasan Hallâf), Beyrût: Dâru'l-Fikr, V, 475; Yazır, *Hak Dini*, V, 3991.

⁷⁶ Ebû Abdullah Muhammed İbn-i Yezid el-Kazvîni İbn Mâce (2008). *Sünenu İbn-i Mâce*, (Thk. Nâsiruddîn el-Elbânî), Riyâd: Mektebetu'l-Meârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', Mukaddime, 23.

⁷⁷ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî (ts.). *el-Câmiu's-Sahîh, Sünenu't-Tirmizî*, (Thk. Komisyon), Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Daavât, 129; İbn Mâce, Mukaddime, 23.

⁷⁸ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 682.

⁷⁹ eş-Şeyh Nâsir Mekârim eş-Şirâzî (H. 1426). *el-Emsel fi Tefsîri Kitâbillahi'l-Münezzel*, Kum: Dâru'n-Neşr li-Medreseti'l-İmâm Ali b. Ebî Tâlib, XI, 62.

⁸⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III, 494.

⁸¹ es-Sa'dî, *Tefsîru'l-Kerîmi'r-Rahmân*, s. 698.

⁸² eş-Şirbînî, *es-Sirâcu'l-Münîr*, III, 399.

⁸³ Ebû Abdillâh Muhammed İbn İsmâil el-Cu'fî el-Buhârî (ts.). *el-Câmiu's-Sahîh*, (Thk. Muhammed Nizâr Temim, Heysem Nizâr Temim), Beyrût: Dâru'l-Erkâm, Edeb, 72; Müslim İbnu'l-Haccâc en-Nisâbüri (2010). *Sahîhu Müslim*, (Thk. Halîl Me'mûn Şihâ), Beyrût: Dâru'l-Ma'rîfe, Fezâil, 127, 128.

Hız. Peygamber (a.s.)'ın hadisteki ifadesi, ilim ve haşyet arasındaki bağlantıyı çok güzel ifade etmektedir. Buna göre Hz. Peygamber'in (a.s.) daha fazla haşyet duymasının sebebi, Allah'ı daha çok bilmesidir. O halde normal insanlar arasında da Allah'ı daha çok bilenler, O'na karşı daha haşyetli olurlar.

Ayrıca Nâziât 19'uncu âyette⁸⁴ geçen قَتَحْشَى "feteşâ"nın, أَهْيَكْ fiilinin devamı olarak gelmesi, haşyetin ancak bilgiden sonra olacağına işaret etmektedir.⁸⁵ İlgili âyette Hz. Musa Firavun'a ilk önce, tezkiye olup olmayacağını, rabbini tanımak isteyip istemediğini soruyor. O'nu tanıdığına haşyet duyacağını ifade ediyor. Âyette ki tertip bu durumu çok güzel ifade etmektedir.

Diğer taraftan yukarıdaki hadise göre haşyet sahibi olmak, aşırıya gitmeyi ve mubahları terk etmeyi gerektirmez.⁸⁶ Bu yüzden haşyet, ölçüyü kaçırmaya sebep olmamalıdır. Buhârî'de geçen bir hadiste Hz. Peygamber (a.s.), dinî daha iyi yaşamak için evlenmeyi terk edeceğini, hep oruç tutacağını ve geceleri hep namaz kılacağını söyleyenlere hitaben, bu ölçüyle alakalı olarak şöyle demiştir: أَمَا وَاللَّهِ إِنِّي لَأَخْشَاكُمُ اللَّهَ وَأَتَّقَاكُمُ لَهُ، لَكِنِّي "Allah'a yemin olsun ki sizin içinizde Allah'a karşı en haşyetli ve en takvalı olan benim. Fakat buna rağmen bazen oruç tutarım bazen tutmam. Geceleri hem namaz kılarım hem de yatarım. Aynı zamanda kadınlarla da evlenirim. Bu yüzden kim benim sünnetimden yüz çevirirse benden değildir."⁸⁷ Hz. Peygamber (a.s.) bu ifadeleriyle, haşyetin ölçüyü kaçırmaya sebep olmaması gerektiğini ifade etmiş ve bu hususta örnek alınacak kişinin, bizzat kendisi olduğunu vurgulamıştır.

Ayrıca Dârimî'de geçen bir rivayete göre, Hz. Mûsâ Allah Teâlâ'ya, "hangi kulların sana karşı daha haşyetlidir" diye sorduğunda Allah Teâlâ, "beni en çok bilenler", أَعْلَمَهُمْ بِي ⁸⁸ şeklinde cevap vermiştir. Bu rivayet de, ilim ve haşyetin bağlantısını göstermektedir.

Diğer taraftan, yukarıdaki hadislerde görüldüğü gibi Peygamberler, Allah'ın kulları içinde "en haşyetliler" olduklarına göre, peygamberlerin varisleri olan âlimlerin de⁸⁹ insanlar içinde böyle olmaları gerekmektedir. İşte Fâtır suresindeki âyet bu hususa işaret etmektedir.

Başka bir hadiste de Hz. Peygamber (a.s.), az gülüp çok ağlamayı "bilme"ye bağlamıştır. Enes b. Mâlik ve Ebû Hureyre'den gelen hadiste, Hz. Peygamber (a.s.)'ın: لَوْ تَعْلَمُونَ مَا أَعْلَمَ لَضَحَكْتُمْ قَلِيلًا وَ لَبَكَيْتُمْ كَثِيرًا "Benim bildiklerimi bilseydiniz, az güler çok ağlardınız"⁹⁰ dediği rivayet edilmiştir.

Bu hadiste, çok ağlama ve az gülme, çok bilmeye bağlanmıştır. Çok bilgi ise haşyetin ortaya çıkmasını sağlar. Haşyet ise tüylerin ürpermesine,⁹¹ dağların parçalanmasına⁹² hatta taşların yuvarlanmasına⁹³ sebep olabilecek kadar kuvvetli bir duygudur. Bu nedenle, hadiste belirtildiği gibi ilim sahibi olan, ilmi elde ettikten sonra yukarıda ifade edildiği gibi haşyet sahibi de olur ve bunun sonucu olarak hadiste belirtilen hususiyeti elde eder.

İncelediğimiz âyetin sonundaki إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ ifadesi ise hem haşyetin niçin olması gerektiğini,⁹⁴ hem de Allah'ı bilmenin haşyeti sonuç vermesinin sebebini açıklamaktadır.⁹⁵ Âyetin fezlekesinde, Allah'ın hem azîz hem de gafûr olduğu ifade edilmektedir. Allah sadece gafûr olsaydı, onu bilmek nazlanmaya, mağrur olmaya ve hiç korku hissetmeden, tamamen ümide dalmaya sebep olabilirdi. Fakat Allah yalnız gafûr değil, aynı zamanda hiçbir sebebe mağlup olmayan azîzdir. Bundan dolayı mağfireti çok olduğu gibi, intikamı ve azabı da şiddetlidir.⁹⁶ İşte bu yüzden âyetteki bu ifade, günahkârların cezalandırılacağına, itaat edenlerin affedilip sevap verileceğine delalet etmektedir.⁹⁷ Zira izzet sıfatı, intikam almaya gücün yettiğine delalet etmektedir. Ayrıca âyette Allah hakkında mağfiret sıfatının kullanılması, başka bir açıdan da önemlidir. Çünkü mağfiret sıfatıyla ancak ceza vermeye gücü olan birisi vasfedilebilir.⁹⁸ Cezalandırmaya gücü

⁸⁴ اذْهَبْ إِلَى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَى فَقُلْ هَلْ لَكَ إِلَى أَنْ تَزَكَّى وَأَهْدِيكَ إِلَى رَبِّكَ فَتَخْشَى "Firavun'a git! Çünkü o çok azdı. Oda ne di: arınmayı ve seni Rabbimin yoluna iletmemi ister misin? Böylece O'na karşı derinden saygı duyup korkasın!" Bkz., Nâziât, 79/17-19.

⁸⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXX, 77.

⁸⁶ el-Hâfız Ahmed İbn Hacer el-Askalânî (2012). *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (Thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz), Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, XI, 435.

⁸⁷ Buhârî, *Nikâh*, 1; Benzer bir rivayet için bkz., Müslim, *Kitâbu'n-Nikâh*, 5.

⁸⁸ ed-Dârimî, *Mukaddime*, 34.

⁸⁹ Tirmizî, *Kitâbu'l-İlm*, 19; Ebû Dâvûd Süleymân İbnu'l-Es'as es-Sicistânî el-Ezdi (2001). *Sünenu Ebî Dâvûd*, (Thk. Halil Me'mûn Şihâ), Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, *Kitabu'l-İlm*, 1.

⁹⁰ Buhârî, *Tefsîru Sûrati'l-Mâide*, 12; Rikâk, 27; Müslim, *Fedâil*, 134.

⁹¹ Zümer, 39/23.

⁹² Haşr, 59/21.

⁹³ Bakara, 2/74.

⁹⁴ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 592-593; el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XXII, 485.

⁹⁵ Yazır, *Hak Dini*, V, 3991-3993.

⁹⁶ Yazır, *Hak Dini*, V, 3991-3993.

⁹⁷ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 592-593.

⁹⁸ el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XXII, 485.

yetmeyen birisinin affetmesinden bahsetmek ise mümkün değildir. Bu yüzden ceza ve sevap veren böyle birine karşı haşyet duyulmalıdır.⁹⁹ Ayrıca Allah'ın aziz ve intikam sahibi olması, tam bir korkuyu gerektirirken, gafûr olması da tam bir recâyı gerektirmektedir.¹⁰⁰ Bu yüzden âlimin Allah hakkındaki bilgisine bağlı olarak, Allah'a karşı haşyeti çok olduğu gibi ümidi de çoktur.¹⁰¹ Dolayısıyla müminde de, havf ve recânın birlikte olması gerekmektedir.¹⁰²

Fâtır 28'inci âyette, Allah'ı bilen âlimlerin haşyeti ifade edilip, hasr üslubu ile üstünlükleri vurgulandıktan sonra, yirmi dokuzuncu âyette ise Allah'ın kitabını bilip içindekilerle amel eden âlimler, *إن الذين يتلون كتاب الله و أقاموا الصلاة و أنفقوا مما رزقناهم سراً و علانية يرجون تجارة لن تبور کیلانلار, kendilerine verdiğimiz rızıktan gizli ve açık bir şekilde infakta bulunanlar, asla zarara uğramayan bir ticaret umarlar*¹⁰³ sözleriyle tarif edilmişlerdir. Dolayısıyla yirmi dokuzuncu âyette, âlimlerin nasıl olmaları gerektiği açıklanmıştır. Öyleyse Kur'an'a göre, ancak bu âyetteki vasıfları taşıyan kimseler âlim sayılırlar.

Ayrıca yirmi sekizinci âyette geçen *إنما يخشى الله من عباده العلماء* ifadesi, aynı sûrenin 18'inci âyetinde geçen,¹⁰⁴ "inzârın fayda sağlayacağı haşyet sahibi insanların" kim olduğunu açıklamaktadır.¹⁰⁵ Yirmi sekizinci âyete göre, on sekizinci âyette ifade edilen Peygamber'in inzârından faydalanacak olanlar, Allah'ı celal ve cemaliyle, sıfatlarıyla bilen ilim ehlidir. Çünkü bir şeye saygı duymak, onu bilmenin derecesiyle mütenasiptir. Bu yüzden, bir insanın Allah'a dair ilmi ne kadar kâmil olursa, haşyeti de o nispette kâmil olur.¹⁰⁶

Dikkat çekici bir şekilde her iki ifadenin başında da hasr ifade eden "إنما" lafzı vardır. Bu kullanımla on sekizinci âyette, inzârın fayda sağlaması, haşyet duymaya ve namaz kılmaya hasredilmiştir. Yirmi sekizinci âyette ise haşyet âlimlere hasredilmiştir. Benzer bir ifade tarzı Nâziât sûresi 45'inci âyette de vardır.¹⁰⁷ Oradaki âyette ise inzârın, ancak kıyametten korkanlara fayda sağlayacağı ifade edilmiştir. Aynı şekilde oradaki âyette de, hasr ifade eden "إنما" edatı kullanılmıştır. Dolayısıyla bu âyetlere göre inzâr ancak haşyet sahiplerinde tesirini gösterir. Haşyet ise ancak ilim sahiplerinde olur. İnanmayanlar da bu marifetten uzak oldukları için¹⁰⁸ inzâr onlarda olumlu bir tesir meydana getirmez.¹⁰⁹

Ayrıca âyette geçen *إنما يخشى الله من عباده العلماء* ifadesi, âlimleri hem övme, hem örnek almayı talep etme, hem de onlara çeşitli sorumluluklar yüklemeye manasına gelmektedir. Fakat bu sorumluluğun önemine binaen, vazifelerini eksik yapmaları durumunda sorumluluklarının kat kat artacağı manasına da gelmektedir.¹¹⁰

Yukarıda da ifade edildiği gibi Fâtır sûresindeki âyete göre, hakiki manada Allah'a karşı saygılı olanlar ve cezasını bildikleri için ona karşı günah işlemekten sakınanlar, âyetin öncesinde ve sonrasında belirtilen hususların hakikatini bilenlerdir. Allah'ı bilmeyenler ise böyle bir bilgiye sahip olmadıkları için bu şekilde korkmazlar.¹¹¹ Fakat Gazzâlî'nin de ifade ettiği gibi bu âyette ifade edilen haşyetten, âlimlerin yanında müminlerin genelinin de bir nasibinin olması mümkündür. Yalnız bu, ancak taklit şeklinde olabilir. Bu taklit ise küçük bir çocuğun babasını taklit ederek yıldıan korkması gibidir.¹¹²

Bu âyetle ilgili değinilmesi gereken son bir husus da, âyette geçen Allah lafzının fâil olarak *الله* şeklinde okunduğuna dair bazı tefsirlerde bulunan rivayettir. Zemahşerî'nin aktardığına göre bu kıraat, Ömer b. Abdulaziz'in kıraatidir ve Ebu Hanife'den de böyle bir rivayet gelmiştir.¹¹³ en-Neşr sahibi İbnu'l-Cezerî ise, bu okuyuşun sika olmayan kişiler tarafından rivayet edilip Ebû Hanife'ye nisbet edildiğini, birçok müfessir arasında bu rivayetin yayıldığını, fakat Ebû Hanife'nin bundan berî olduğunu ve bu rivayetin

⁹⁹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 592-593.

¹⁰⁰ er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVI, 20.

¹⁰¹ Yazır, *Hak Dini*, V, 3991-3993.

¹⁰² el-Allame Nizâmuddin el-Hasan b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî en-Nisâbü'rî (1996). *Garâibu'l-Kur'an ve Ragâibu'l-Furkân*, (Thk. Zekerîya Umeyrât), Beyrût: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, V, 516.

¹⁰³ Fâtır, 35/29.

¹⁰⁴ *إنما تنذر الذين يخشون ربهم بالغيب و أقاموا الصلاة* "Sen ancak görmedikleri halde Rablerine karşı haşyet duyanları ve namazı kılanları uyurabilirsin." Fâtır, 35/18.

¹⁰⁵ Ebû's-Suûd, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm*, V, 475.

¹⁰⁶ Yazır, *Hak Dini*, V, 3991.

¹⁰⁷ Bkz., Nâziât, 79/45.

¹⁰⁸ Ebû's-Suûd, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm*, V, 475.

¹⁰⁹ Bakara, 2/6.

¹¹⁰ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, III, 121.

¹¹¹ Ebû Cafer Muhammed b. el-Hasan et-Tûsî (H. 1431). *et-Tibyân fi Tefsîri'l-Kur'an*, (Thk. Ahmed Habîb Kayser el-Âmilî), Kum: Menşûrâtü Zevî'l-Kurbâ, VIII, 427.

¹¹² el-Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 232,233.

¹¹³ Ebû İshâk es-Sa'lebî (2002). *el-Keşf ve'l-Beyân*, (*Tefsîru's-Sa'lebî*), (Thk. Ebû Muhammed İbn Âşûr), Beyrût: Dâr İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, VIII, 105; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 592-593.

aslına olmadığını ifade etmiştir.¹¹⁴ Ebû Hayyân da şaz kıraatler hakkındaki kitaplarda bu kırâatin zikredilmediğini belirtmiştir.¹¹⁵ Zerkeşî ise bu okuyuşu şâz kırâatlardan saymıştır.¹¹⁶ Zemahşerî ise bu kırâattaki haşyetin, tazimden müstear olduğunu söylemiştir.¹¹⁷ Ona göre bu durumda âyetin manası, "Allah onları tazim eder ve onları yüceltir" şeklinde olur.¹¹⁸ Fakat el-Cezerî'nin dediği gibi, sahih bir şekilde sika raviler aracılığıyla gelmediği için bu kırâatin kabul edilmesi uygun olmayacaktır.¹¹⁹ Diğer taraftan bu âyetin, Hz. Ebû Bekir hakkında indiğini söyleyenler de olmuştur.¹²⁰

Sonuç

Haşyet ve âlim, Kur'ân-ı Kerim'de birbiriyle bağlantılı olarak kullanılan iki önemli kavramdır. Haşyet, bilgiye dayalı saygı ve korku manasına gelmektedir. Bundan dolayı haşyet ile âlim arasında sıkı bir münasebet vardır. Hatta Fâtır sûresi 28'inci âyette âlimlere has kılınarak, gerçek manada Allah'a karşı haşyet duyanların sadece âlimler olduğu belirtilmiştir. Bu manayı, âyetteki hasr ve takdim-tehir üslubu sağlamıştır.

Fâtır sûresinde Allah'a karşı haşyet içinde oldukları için övülen âlimler sınıfına, dini ilimler konusunda âlim olanların yanında, imanlı olmak şartıyla müsbet ilimlerde âlim olan kişilerin de dâhil olması mümkündür. Çünkü her iki sınıf âlim de Allah'ın âyetlerini mütalaa etmektedirler. Birinci grup, vahiyle gelen kitabın âyetlerini okurken, ikinci grup, Allah'ın yaratmış olduğu kâinattaki âyetleri ve ondaki mükemmel kanunları mütalaa etmektedir.

Bu yüzden Müslümanlar, çocuklarını her iki ilme de teşvik etmelidirler. Çünkü Müslümanlar her iki ilmi öğrenmediklerinde, ya dini tam olarak yaşayamayacaklar ya da Müslüman olmayanlardan daha güçsüz bir duruma düşeceklerdir. İslam dünyası maalesef şu an tam da bu durumu yaşamaktadır. Ne dini ilimler tam öğrenilip yaşanabilmekte, ne de müsbet ilimler öğrenilip maddi ilerleme sağlanabilmektedir. Dolayısıyla her iki yönden de geri kalınmış bir hal yaşanmaktadır. İşte bu durumun çaresi, Kur'ân'ın bu konuda Müslümanlardan istediğini tam olarak anlayıp, nesilleri her iki konuda da tam donanımlı yetiştirmektir. Şayet bu sağlanabilirse, müslümanların bugün yaşadığı problemlerin birçoğu çözülecektir.

Haşyet ve ilim ilişkisini, Hz. Peygamber (a.s.) da vurgulamıştır. Kendisinin, Allah'ı en iyi bilen olduğunu ve bundan dolayı da Allah'a karşı en fazla haşyet hisseden kişi olduğunu söylemiştir. Bu da, ilim ve haşyetin sıkı ilişkisine işaret etmektedir.

Kişideki haşyet hâli, mubahları ve helalleri terk ederek aşırıya gitmesine sebep olmamalıdır. Her hususta olduğu gibi bu konuda da dengeli olunmalıdır.

Havf, zorlama ve korkutma sebebiyle ya da kişinin zayıflığı sebebiyle olabilirken haşyet, haşyet edilenin azametinden kaynaklanmaktadır. Bu yönüyle de, normal bir korku olan havftan farklıdır.

KAYNAKÇA

- Abdülbâki, Muhammed Fuâd (2001). *el-Mu'cemu'l-Müfhehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Kâhire: Dâru'l-Hadis.
- Âişe Abdurrahmân, (Bintu's-Şâti) (ts.). *el-İ'câzu'l-Beyânî ve Mesâilü İbni'l-Ezrak*, Kâhire: Dâru'l-Mearif.
- ALEXANDER, Scott C. (2001). "Fear", *Encyclopaedia of the Qur'ân*, Editör: Jane Dammen McAuliffe, Brill, Leiden-Boston-Köln, (I-VI).
- Aliyyu'l-Kârî, İbn Sultân Muhammed (2001). *Mirkâtu'l-Mefâtih Şerhu Mişkâti'l-Mesâbil*, (Thk. Cemal Aytâni), Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (I-XI).
- el-Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbu'd-Din es-Seyyid Mahmûd (2005). *Rûhu'l-Meanî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, (Thk. es-Seyyid Muhammed es-Seyyid, Seyyid İbrahim İmrân), Kâhire: Dâru'l-Hadis, (I-XXX).
- el-Askalâni, el-Hâfız Ahmed İbn Hacer (2012). *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz), Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (I-XV).
- el-Beydâvi, Nâsiru'd-Din Ebû Saîd Abdullah İbn-i Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî (2001). *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Beyrût: Dâru Sâder, (I-II).
- BİLMEN, Ömer Nasuhi (1991). *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed İbn İsmâil el-Cu'fî (ts.). *el-Câmiu's-Sahîh*, (Thk. Muhammed Nizâr Temim, Heysem Nizâr Temim), Beyrût: Dâru'l-Erkâm.
- CEBEÇİOĞLU, Ethem (2009). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ağaç Kitabevi.
- el-Cevherî, İsmail b. Hammâd (1990). *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, (Thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr), Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (I-VII).
- el-Cürcânî, Abdulkâhîr (1990). *Delâilü'l-İ'câz*, Kâhire: Mektebetu İbn Teymiyye.
- el-Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali (ts.). *Kitâbu't-Ta'rifât*, Medinetu Sitte Oktober: Dâru'r-Reyyân li't-Turâs.
- ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fadl (2000). *Sünenü'd-Dârimî*, (Thk. Hüseyin Selim Esed), Riyâd: Dâru'l-Muğni li'n-Neşr ve't-Tevzî', (I-IV).
- Derveze, Muhammed İzzet (2008). *et-Tefsiru'l-Hadis*, Tûnus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, (I-X).

¹¹⁴ Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dimeşki İbnu'l-Cezerî (2011). *en-Neşr fi'l-Kirâati'l-Aşr*, (Thk. Zekeriyâ Umeyrât), Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, II, 20; Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Suyûtî (2002). *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, (Thk. Mustafa Dîb el-Buğâ), Dimeşk-Beyrût: Dâru İbn-i Kesir, I, 241.

¹¹⁵ Ebû Hayyân el-Endelûsî, Muhammed b. Yûsuf (2010). *el-Bahru'l-Muhîd*, (Thk. Komisyon), Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, VII, 297-298.

¹¹⁶ Bedreddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî (2006). *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, (Thk. Ebu'l-Fadl ed-Dimyâti), Kâhire: Dâru'l-Hadis, s. 236.

¹¹⁷ el-Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl*, II, 861.

¹¹⁸ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 592-593; er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVI, 20.

¹¹⁹ İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kirâati'l-Aşr*, II, 20.

¹²⁰ es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VIII, 105; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 592-593; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîd*, VII, 297-298; eş-Şirbîni, *es-Sirâcu'l-Münîr*, III, 399; el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meanî*, XXII, 486.

- ed-Derviş, Muhyiddin (2005). *İrâbu'l-Kur'âni'l-Kerim*, Dimeşk-Beyrüt: Dâru'l-Yemâme-Dâru İbn Kesir, (I-IX).
- DURMUŞ, İsmail (1997). "Hasr" DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, XVI, 392-393.
- Ebû Dâvûd, Süleymân İbnu'l-Es'as es-Sicistânî el-Ezdi (2001). *Sünenu Ebî Dâvûd*, (Thk. Halil Me'mûn Şihâ), Beyrüt: Dâru'l-Ma'rife, (I-IV).
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf (2010). *el-Bahru'l-Muhîd*, (Thk. Komisyon), Beyrüt: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (I-IX).
- Ebu'l-Bekâ, Eyyûb b. Musa el-Hüseynî el-Kelevî (2012). *el-Külliyât, Mu'cemun fi'l-Mustalahât ve'l-Furûki'l-Lugaviyye*, (Thk. Adnan Derviş-Muhammed el-Masrî), Beyrüt: Müessesetu'r-Risâle.
- Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa (2011). *İrşâdu'l-Aklî's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerim, Tefsîru Ebi's-Suûd*, (Thk. Muhammed Subhî Hasan Hallâf), Beyrüt: Dâru'l-Fikr, (I-VII).
- ELİK, Hasan (2011). "Kur'an-İlim Münasebeti", İstanbul: Tefsir Nasıl Bir İlimdir Tartışmalı İlimi İhtisas Toplantısı, 15-16 Mayıs 2010, Ensar Neşriyat, (ss. 100-107).
- el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (2004). *Tehzîbu'l-Luga*, (Thk. Ahmed Abdurrahman Muhaymir), Beyrüt: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (I-XII).
- el-Gazzâlî, Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed et-Tûsî (1998). *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, (Thk. Abdullah el-Hâlidî), Beyrüt: Dâru'l-Erkam, (I-IV).
- GÜLER, Halit (1992). "Kur'an-ı Kerim ve İlim", Diyanet İlmî Dergi, Ekim-Kasım-Aralık, 1992, C. 28, S. 4, (ss. 3-10).
- HACİMÜFTÜOĞLU, Nasrullah (2001). *İcâz ve Belâgat Deyimleri*, Erzurum: Kültür Eğitim Vakfı Yayinevi.
- Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (2003). *Kitâbu'l-Ayn*, (Thk. Abdulhamit Hindâvî), Beyrüt: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (I-IV).
- HEİTLER, Walter (1979). "Allah ve Tabiat İlimleri" (Çev. Eyyüp Sanay), Diyanet Dergisi, C. 18, S. 3, (ss. 182-192), Mayıs-Haziran 1979.
- IZUTSU, Toshihiko (ts.). *Kur'an'da Allah-İnsan*, (Çev. Süleyman Ateş), İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir (1997). *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus: Dâru Suhûn, (I-XXX).
- İbn Atiyye el-Endelüsî, Ebû Muhammed Abdü'l-Hak (2002). *el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Beyrüt: Dâru İbn Hazm.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyâ (2008). *Mekâyîsu'l-Luga*, Kâhire: Dâru'l-Hadis.
- İbn Kesir, el-Hâfiz İmâdu'd-Dîn Ebu'l-Fidâ İsmâil (2012). *Tefsîru İbn-i Kesir, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Beyrüt: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (I-IV).
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed İbn-i Yezîd el-Kazvîni (2008). *Sünenu İbn-i Mâce*, (Thk. Nâsiruddîn el-Elbânî), Riyâd: Mektebetu'l-Mearif li'n-Neşr ve't-Tevzî'.
- İbn Manzûr (2003). *Lisânu'l-Arab*, Kâhire: Dâru'l-Hadis, (I-IX).
- İbn Receb el-Hanbelî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman (2001). *Tefsîru İbn Receb el-Hanbelî*, (Thk. Tarık b. İvedullah b. Muhammed), Riyâd: Dâru'l-Âsime, (I-II).
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Mursî (2000). *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam*, (Thk. Abdulhamit Hindâvî), Beyrüt: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (I-XI).
- İbnu'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dimeşki (2011). *en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr*, (Thk. Zekeriyâ Umeyrât), Beyrüt: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (I-II).
- el-İsfehânî, er-Râgîb (2001). *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*, Beyrüt: Dâru'l-Ma'rife.
- İSLAMOĞLU, Mustafa (2011). *Nüzûl Sırasına Göre Hayat Kitabı Kur'an, Gerekçeli Meal-Tefsir*, İstanbul: Düşün Yayıncılık.
- el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (2008). *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, (Thk. İmâd Zeki el-Bârûdî, Hayrî Saîd), Kâhire: el-Mektebetu't-Tevfikîyye, (I-XX).
- el-Kuşeyrî, Abdulkarîm b. Hevâzin b. Abdulmelik (2003). *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye fi İlmî't-Tasavvuf*, (Thk. Abdulhalim Mahmûd), Dimeşk: Dâru'l-Hayr, (I-III).
- , (2008). *Letâifu'l-İşârât*, (Thk. İbrahim Besyûnî), Kâhire: el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-Âmmetu li'l-Kitâb.
- el-Mâturidî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed (2007-2010). *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, (Thk. ve İlmî Kontrol, Bekir Topaloğlu, Abdullah Başak), İstanbul: Mızan Yayınevi, (I-XVII).
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed (2008). *el-Hidâye ilâ Bulûği'n-Nihâye*, (Thk. Komisyon) BAE., Külliyyetu'd-Dirâsâti'l-Ulyâ, (I-XIII).
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ (ts.). *Tefhimu'l-Kur'an*, (Çev. Komisyon), İstanbul: İnsan Yayınları, (I-VII).
- Mukâtil b. Süleyman el-Belhî (2003). *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, (Thk. Ahmed Ferîd), Beyrüt: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (I-III).
- Müslim, İbnu'l-Haccac en-Nisâbüri (2010). *Sahîhu Müslim*, (Thk. Halil Me'mûn Şihâ), Beyrüt: Dâru'l-Ma'rife.
- en-Nisâbüri, el-Allame Nizâmuddîn el-Hasan b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî (1996). *Garâibu'l-Kur'ân ve Ragâibu'l-Furkân*, (Thk. Zekeriyâ Umeyrât), Beyrüt: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (I-VI).
- er-Râzî, Fahrreddîn (2003). *Mefâtihu'l-Gayb*, (Thk. İmâd Zeki el-Bârûdî), Kâhire: el-Mektebetu't-Tevfikîyye, (I-XXXII).
- , (2004). *Nihâyetu'l-İcâz fi Dirâyeti'l-İcâz*, (Thk. Nasrullah Hacimüftüoğlu), Beyrüt: Dâru Sâder.
- es-Sa'dî, Abdurrahman b. Nâsir (2010). *Tefsîru'l-Kerîmi'r-Rahmân fi Tefsîri Kelâmi'l-Mennân*, Riyâd: Mektebetu Beytî's-Selâm.
- es-Sa'lebî, Ebû İshâk (2002). *el-Keşf ve'l-Beyân, Tefsîru's-Sa'lebî*, (Thk. Ebû Muhammed İbn Âşûr), Beyrüt: Dâr İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, (I-X).
- es-Sealîbî, eş-Şeyh Abdurrahman (1996). *el-Cevâhiru'l-Hisân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, (Thk. Ebû Muhammed el-Ğumârî el-İdrîsî el-Hasenî), Beyrüt: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (I-III).
- es-Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Yusuf b. Muhammed b. Ali (2014). *Miftâhu'l-Ulûm*, (Thk. Abdulhamid Hindâvî), Beyrüt: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Seyyid Kutub (1998). *fi Zilâli'l-Kur'ân*, Kâhire: Dâru's-Şurûk, (I-VI).
- es-Suyûtî, Celaleddîn Abdurrahman b. Ebu Bekr (2002). *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, (Thk. Mustafa Dib el-Buğâ), Dimeşk-Beyrüt: Dâru İbn-i Kesir, (I-II).
- ŞİMŞEK, Sait (2012). *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, İstanbul: Beyan Yayınları, (I-V).
- eş-Şirâzî, eş-Şeyh Nâsir Mekârim (H. 1426). *el-Emsel fi Tefsîri Kitâbillahi'l-Münezzel*, Kum: Dâru'n-Neşr li-Medreseti'l-İmâm Ali b. Ebi Tâlib, (I-XV).
- eş-Şirbînî, Muhammed b. Ahmed el-Hatîb (2004). *es-Sirâcu'l-Munîr fi'l-İnâeti alâ Ma'rifeti Ba'di Meânî Kelâmi Rabbina'l-Hakîmi'l-Habîr*, (Thk. İbrahim Şemsüddîn), Beyrüt: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (I-IV).
- TAN, Zeki (2010). *Kur'an'a Göre Toplumun Yapılanmasında İlim ve Âlimin Rolü*, İstanbul: Ark Yayınları.
- et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (ts.). *el-Câmiu's-Sahîh, Sünenu't-Tirmizî*, (Thk. Komisyon), Beyrüt: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (I-IV).
- et-Tûsî, Ebû Cafer Muhammed b. el-Hasan (H. 1431). *et-Tibyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, (Thk. Ahmed Habib Kayser el-Âmilî), Kum: Menşûrâtü Zevî'l-Kurbâ, (I-X).
- et-Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah (2007). *Tefsîru't-Tüsterî*, (Thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd), Beyrüt: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1935-1939). *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul: Matbaai Ebuza'ya, (I-IX).
- YEŞİL, Şemseddin (2009). *Füyuzat, Kur'an-ı Mübîn'in Meâlen Tefsiri*, İstanbul: Ş. Yeşil Kitabevi, VI, 214, (I-VII).
- ez-Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Hüseynî (1965-2001). *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (Thk. Komisyon), Kuveyt: Matbaatu Hükümet-i Kuveyt, (I-XL).
- ez-Zemaşerî, Cârullah Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed (1995). *Tefsîru'l-Keşşâf an Hakâik-i Gavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vîl*, (Nşr. Muhammed Abdusselam Şahin), Beyrüt: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (I-IV).
- ez-Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdillâh (2006). *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, (Thk. Ebu'l-Fadl ed-Dimyâti), Kâhire: Dâru'l-Hadis.